

NIKOLAJ BERDJAJEV – PROROK I MISLILAC

Kada se godine 1912. pojavilo Berdjajevljevo delo *Homjakov*, istorijsko-filozofska studija – značajno delo za izučavanje ruske filozofske misli – usledile su recenzije, započeli su čitavi sporovi kakve su inače izazivala i ranije, ali i kasnija dela ovog mislioca. U jednoj, iz pera samog „oca ruskog marksizma” i istorijskog vođe ruske socijaldemokratije G. V. Plehanova, srećemo neka zapažanja koja su, sigurno, nešto mnogo više od onoga što su u recenziji u uobičajenom smislu može očekivati. Plehanov je zapazio snagu osobenog patosa koji čitaocu nameće „primamljiva obećanja”, piščevu opsednutost „apokaliptičnim tragizmom” i „apokaliptičnim predosećanjima”. „G. Berdjajev će – završava Plehanov – „ uskoro nastupiti s novim proročanstvima.” Bez obzira na ugaio iz kojeg Plehanov gleda Berdjajevljevu misao, bez obzira na sasvim jasnu političku pristranost – raskid, velika „deoba” u krilu ruske inteligencije već je bio svršen čin – vođa ruske socijaldemokratije zapazio je jednu bitnu karakteristiku misli, i dela u celosti, poznatog „filozofa slobode” Nikolaja Berdjajeva. Nekad sa Plehanovom, ponekad sasvim po slobodnom sudu, i drugi će isticati tu osobinu, ponavljajući to – sve do danas. Ežen Poret će tako nazvati svoju poznatu knjigu o Berdjajevu u kojoj osvetljava njegov *personalizam*.¹ Jedna engleska važna studija posvećena Berdjajevljevoj misli i delu – među drugima – opet nosi takav naslov.² Odrednicu „prorok” redovito srećemo u pristupima iz pera sovjetskih tumača kojih je u novije vreme sve više. Valja odmah podsetiti da je i sam Berdjajev sebe smatrao nekom vrstom proroka. Naime, u jednoj značajnijoj prilici, a toga ima i drugde u njegovom delu, on se hvali jednim svojim proročanstvom, a ono je – to valja istaći – takvo da bi malo ko propustio priliku da se ne pohvali nečim sličnim. U svojoj poznatoj knjizi, koja je prevedena na sve važnije svetske jezike, *Izvori i smisao ruskog komunizma*, on navodi, u fus noti, jedno ovakvo mesto: „U članku napisanom 1907., koji je godine 1910. ušao u moju knjigu *Duhovna kriza inteligencije*, ja sam jasno predskazao da će, ako u Rusiji dođe do prave velike revolucije, u njoj neizbežno pobediti boljševici.” I doista, bilo da se radi o sećanjima na detinjstvo ili o spisima posve teorijske prirode, jasno osećamo profetski ton, snagu patosa, pa i sasvim određen glas kojim se i raspoznaju proroci. I otuda, bilo da Berdjajeva prihvataju bilo da ga odbacuju, svi koji o njemu pišu ne zaobilaze profetizam njegove misli i onaj lični, naglašeni, često ispovedni ton.

¹ EUGÈNE PORRET, *Berdiaeff – Prophet des temps nouveaux*, Paris 1951.

² BERNARD MURCHLAND, *Berdyaev as Prophet*, London 1960.

U ruskome duhovnom prostoru od kraja prošlog do sreine ovog veka po tom tonu i po tom glasu raspoznaje se „filozof slobode”, utemeljivač „novog hrišćanstva” na osnovama „nove religijske svesti”. kako se u njegovo vreme nazivao duhovni pokret danas poznat pod drugim nazivom – *ruska duhovna renesansa*. U svim menama na životnome putu, u burnim menama koje sudbina dosuđuje tek retkima, Berdjajev nije nigde odstupao od svoga *ja*, od upravo personalistički naglašenog stava. Neki reperi na tom životnom putu biće ovdje pomenuti, samo oni, naravno, koji nam mogu pomoći da bolje razumemo filozofa „ruske ideje”.

Od Kijeva, gde je rođen 1874., pa do Pariza, gdje se njegov život ugasio u predgrađu Klamar 1948., Berdjajev je proživio život usamljenika i izgnanika. U svom delu *Samopoznanje*, koje je neka vrsta duhovne autobiografije, on sam nudi, sam profetski *bira* momente koji su imali ključnu ulogu u njegovom duhovnom formiranju. Seća se Berdjajev, i svoja sećanja godinama na nov način osmišljava, dana provedenih u Kijevu, gradu „majci gradova ruskih”, majke kneginje iz čuvenog roda Kudaševih koji su bili u bliskoj vezi sa dvorskim krugovima, godina učenja u *Kadetskom korpusu*, ranih patnji i brzog sazrevanja, frustracija najranije mladosti u krilu stare porodice koje će ga u nečemu trajno raniti. Rano formirana svest u nečem je sigurna – u nekim kasnijim zapisima, čak u jednom predgovoru za svoju knjigu posvećenu upravo problemima *nove religijske svesti* on s ponosom govori o svojim precima: „Ja polazim od toga da nisam proleter... ja sam dobio nasleđe od svojih predaka i moja je dužnost da to nasleđe čuvam i da ta bogatstva uvećavam. Aristokratizam duhovnog porekla – to je za mene polazna tačka; to me obavezuje na plemenitost u postupcima. Ona plebejska uređenost i oslojeđenost ljudi iz podzemlja, ona večna rana zbog toga – jeste nešto grubo i nakazno.” Od najranijih dana kojih se seća do izgnaničkih dana u ratnom i poratnom Parizu u njemu žive ta sećanja, on iz njih – to sam ističe – izvlači misao, predosećanje, slutnju, viziju koja krepri proroka. Žudnja – nekada je to neizreciva čežnja, kaže filozof – žeđ za Bogom i spasenjem, čuđenje i divljenje pred tajnom – to su bili osnovni pokretači njegovoga života. Nikada nije uspeo da shvati tajnu telesnog očinstva, niti da se oslobodi samoće. U knjizi *Samopoznanje*, uostalom, ima mnogo „ključeva” ove vrste koji su neophodni za razumevanje njegovoga dela.

U životu je Berdjajev imao susreta – opet ćemo pomenuti samo one koje nam on često, *profetski*, nameće – koji su zaista suđeni samo prorocima, ili barem ljudima kojima dar te vrste niko ne bi mogao osporiti. Za vreme revolucije, u jeku crvenog terora, Berdjajev je bio uhapšen. Imao je sreću da ga u kasnu ponoć lično saslušava F. E. Djeržinski, šef najmoćnije političke policije. Stajala su – seća se Berdjajev toga i s neskrivenim ponosom govori o tome – jedan nasuprot drugome dva proroka – jedan s mačem, a drugi s perom u ruci. U dijalogu između mača i pera jedan drugom rekli su mnogo – a to je dijalog kakav se događa doista samo u „apokaliptičkim vremenima”, kako sam filozof kaže. Još jedan događaj ima ulogu takvog istorijskog repera, i o njemu Berdjajev govori s neskrivenim proročkim patosom. Kada je, naime, nešto kasnije, odlukom sovjetske vlade, Berdjajev sa grupom poznatih intelektualaca bio progнан iz Rusije – pod pretnjom da će biti streljan ako se bude pojavio na njenim granicama – on je pošao u izgnanstvo brodom. Noć je bila puna mesečine, a na brodskoj katarki sve je vreme kao nezvani pratilac stajala bela ptičica. To je bilo „neobično znamenje”, seća se Berdjajev.

Glas proroka ne jenjava, ne samo u zapisima i sećanjima nego i u knjigama

teorijske prirode. A Berdjajev je i svoj životni put i svoje stupanje na javnu scenu počeo kao neka vrsta „propovednika”, sledbenika nekoga velikog učenja. Berdjajev se rano priklonio marksizmu, rano je postao aktivni učesnik marksističkih *kružoka* – ubroz je bio „glavni u kružoku”, seća se u jedno prilici – i već je 1899. godine, zbog učešća u studentskim demonstracijama, bio uhapšen i prognan u Volgodsku guberniju. Bilo je to vrme „Jegalnog marksizma” koji u ondašnjoj Rusiji animiraju P. Struve i Tugan-Baranovski. To, međutim, nije dugo potrajalo – neki će kasnije govoriti o kratkom „izletu u marksizam” – i filozof već u raspravi posvećenoj misli K. Mihalovskog, godine 1901., nudi „etički marksizam” kao zamenu za Marksovo učenje. Ta je godina, uostalom, još po nečem značajna – tada će ga u decembarskom broju lista *Zarja* prvi put napasti Lenjin. Otada će vođa revolucije dvadesetak puta pomenuti svog oponenta koga najčešće karakteriše svojom omiljenom reči – „renegat”.

U Berdjajevljevu životu, u istoriji ruske inteligencije u celosti, period od 1905. do 1909. posebno je važan. To je vreme izbijanja i brzog sloma prve revolucije, vreme pojave čuvenog zbornika *Vjehi* – reč je karakteristična, znači „putokazi” – i nastanka pokreta poznatog pod nazivom *bogoiskateljstvo*. Sam je Berdjajev jedan od duhovnih pokretača toga značajnog toka koji teži obnovi religije, posebno ruskog hrišćanstva. Pored Berdjajeva, pokret animiraju daroviti knez D. S. Mereškovski, pesnikinja Z. Hipius, Minski, a osnovne ideje nastaviće da žive u delima Sologuba, Remizova i kasnijih ruskih simbolista. Berdjajevljeva knjiga iz 1907. godine, iz koje smo naveli jedno mesto, *Nova religijska svest i društvena realnost*, neka je vrsta programskog dokumenta *bogoiskateljskog pokreta*.³ Uz tu knjigu treba pomenuti i delo D. S. Mereškovskog *Ham koji će doći* u kojem on donosi viziju vremena koja slede nakon velikih revolucija, vremena u kojima će zavladati carstvo osrednjosti, mediokriteta. U kasnijoj, staljinističkoj vladavini moć birokratije i posvećene „nomenklature” potvrdila je sve ove vizije, sve ovakve proročke slutnje.

Međutim, radikalno krilo ruske inteligencije, posebno sve moćnija struja okupljena oko Lenjinove *Iskre*, u celosti odbacuju i Berdjajeva i čitav pokret poznat pod nazivom *ruska duhovna renesansa*. Upravo tada formira se duhovni profil N. A. Berdjajeva kao mislioca koji traži „treći put” sluteći kobne posledice ruske upotrebe Marksa. Ideje izložene u programskom delu, ideje vodilje za Berdjajeva, sve su prisutnije, one nadahnjuju njegove knjige kao što su *Filozofija slobode* i *Smisao stvaralaštva*.

Koje su ideje bitne u tom bogatomu misaonom spektru?

Kao i najveći deo ruskih intelektualaca toga doba, i Berdjajev je bio ne samo zaokupljen društvenim problemima nego najdublje opsednut njima. Sudbina Rusije već zahvaćene revolucijom u njihovoj se svesti prelama kao sudbina Evrope, pa i sveta u celosti. Kapitalizam je „nečovječan”, ističe Berdjajev, a hrišćanstvo je – on misli na istorijsko hrišćanstvo – jednostavno „oruđe eksploatacije”. Na prvi pogled to su poznate ideje najradikalnijeg dela ruske socijaldemokratije, pa ipak, njih Berdjajev tretira s izvesnom rezervom. A ta rezerva nije formalnog karaktera, ona čini znak originalnosti njegovog misli. Istorijska Crkva nosi na sebi pečat svoga istorijskog greha jer je oduvek bila u savezu sa moćnima. Berdjajev posebno ističe istorijski greh Pravoslavne crkve koja je, ne

³ N. A. BERDJAJEV, *Nova religijska svest i društvena realnost*, Partizanska knjiga, Beograd 1982., Prevod naš – M. Đ.

jednom, poslužila samodržavljui i time izneverila smisao poruke jevanđeoskog etičkog maksimalizma. Konfesionalna uskogrudnost Pravoslavne crkve vodila je do nepriznavanja evidentnih istina — Berdjajev je sasvim drugačije gledao i na katolicizam. Po njegovom mišljenju, papocezariizam i cezaropapizam u nečem se dodiruju. Istočni hrišćani u katolicizmu vide Savonarolu i inkviziciju, ali ne vide onaj prekrasni cvet hrišćanske duhovnosti kakav je nikao na „zemlji umbrijskoj — ne vide jednog Franju Asiškog”. Takva razmišljanja bila su nesumnjiva novina u ruskomu duhovnom prostoru. S druge strane, kada govori o „istini komunizma”, kada ističe te istine, Berdjajev ne propušta priliku da otvoreno ne kaže i o zabludama. Kod marksista — Berdjajev misli na ondašnje ruske marksiste — čovek je u senci klase, judejsko-hrišćanski mesijanizma zamenjuje se mesijanizmom izabrane klase, klase proletarijata. Prava revolucija morala bi biti preporod ličnosti, revolucija se mora dogoditi iznutra, a ne spolja.

Tako zaoštrene suprotnosti — a stavovi su bili maksimalno eksplicitni — bile su tačka na kojoj je moralo doći do istorijskog raskida u krilu ruske inteligencije.

Bogoiskateljske ideje čine osnovu velikoga duhovnog pokreta, one pripremaju revoluciju iznutra, dublju, trajniju i važniju od socijalne koja je već bila tu. Tu se uobličava Berdjajevljevo učenje koje će mnogi označavati kao njegov *egzistencijalizam* iako se on sam retko koristi tim terminom. Berdjajev najčešće upotrebljava termin *personalizam* o kojem će kasnije mnogo govoriti — on će kasnije u Parizu, za vreme izgnanstva, animirati krug oko Munijeovog *Esprita*. U prvome redu, ističe Berdjajev mnogo puta, u središtu treba da bude čovek ili ljudska ličnost koja je ne samo privilegovani nego i jedini stvarni subjekat istorije. Njenu suštinu čini *sloboda* koju ruski mislilac izvodi iz *Urgrunda*, prema pojmu pozajmljenom iz teologije Jakoba Bemea. Tako se dogodilo ono najvažnije u misaonom razvoju Nikolaja Berdjajeva, *susret* sa delom F. M. Dostojevskog. Bog treba da se rodi u čoveku, on treba da *oboži* — Berdjajev sve češće tako prevodi termin iz grčkog jezika — čovečanstvo. Ideje Dostojevskog i Solovjova, uostalom, čine riznicu iz koje se napaja pokret *bogoiskatelja*. Odatle pa dalje, gotovo u svim svojim važnijim spisima, Berdjajev gleda na istoriju, pa i na istoriju Rusije, *sub specie aeternitatis*, sagledava perspektive njenog kraja, i obavezno je doživljava finalistički. Njegovo *novo srednjovekovlje* — ta će sintagma biti iskorišćena za naslov njegove knjige objavljene u Berlinu 1924. — neki je mistični svet četvrte dimenzije koji će uslediti posle „kraja sveta”. Taj se kraj oseća u fenomenima, sluti se, sagledava se u toku ruske istorije i u svetlu tih postavki Berdjajev pristupa problemu zvanom *ruska ideja*. Ideje izricane o tako označenom kompleksu — tako neki ističu — nisu ideje, nego proročanstva, nejasna naslućivanja bez dovoljnog stepena filozofske racionalizacije. Snaga profetizma kod njega se zapravo združuje sa snagom spekulacije. Tako i zvuče njegove ideje o duhu kolektivizma koji pretil svetu i koji će biti zamena za *sabornost*, o kobnim, već vidljivim posledicama velike drame ateizacije koja ostavlja ljude u prostoru međučina najstrašnije praznine, o „personalističkom socijalizmu” koji bi jedini mogao biti socijalizam sa ljudskim licem, a ne sa licem Hama—grubijana kojeg naslućuje Mereškovski. Borba koja traje borba je između *carstva Duha i carstva Česara*. To je i naslov jednoga njegovog važnog spisa. Svim svojim delom Berdjajev se približavao kompleksu *ruske ideje*, problemu kojem su posvećene i njegove dve poslednje knjige. U njima će ruska inteligencija biti glavni „junak” velikog procesa.

* * *

Kao svedok i učesnik – ne samo duhovni nego i fizički – triju ruskih revolucija, Berdjajev je doista bio predodređen da bude tumač fenomena *ruska ideja*. Kao *bogiskatelj* on je bio neposredno vezan za rusko filozofsko nasleđe, a posebno bi valjalo pomenuti Solovjova čije se delo upravo tako i zove – *Ruska ideja*. Na jednome mestu u svom delu Solovjov definiše pojam ruske ideje: „Nacija nije u onom što ona sama o sebi misli u vremenu, nego ono što Bog u večnosti misli o njoj.” Berdjajevljeva istoriozofija izvire iz Solovjova i slovenofilskog misaonog nasleđa koje *bogiskatelji* obnavljaju. U tom smislu, ako ponešto uprostimo problem, *ruska ideja* jeste filozofija istorije Rusije, pa je Solovjevljeva sintagma dobila nove oznake. Medutim, valja imati na umu da je to ideja ruske inteligencije, a ne ideja samog naroda. Da bismo kako valja razumeli Berdjajevljevo tumačenje te ideje – a tu ima nesporazuma, neki kažu da ni samo to njegovo delo nije dovoljno za tumačenje fenomena – vraćićemo se obradi te ideje kod Puškina, Tolstoja i Dostojevskog, to pre što se i sam Berdjajev tome vraća, i to mnogo puta. Uostalo, u pitanju su duhovni izvori, međaši i „putokazi” iz prošlosti, bez kojih je i ovo filozofsko-istorijsko promišljanje nemoguće pojmiti.

Neke od tih ideja srećemo i u najranijim Berdjajevljevim spisima, neke u kasnijim, a nekih se on „odrekao”, kako je sam govorio.

Puškin je – tako u jednoj prilici ističe Berdjajev – dete Petrovog doba, najpotpunije oličenje ideja kojima se rukovodio veliki car reformator. On je zapravo renesansna pojava, čak jedini renesansni tip u Rusiji. O tome govori snaga talenta i širina genijalnosti, koji ga odlikuju i svrstavaju među velikane. Medutim, Berdjajev uz to ističe da je čitava ruska literatura XIX veka išla drugim putem, putem koji ne sledi puškinovske tradicije. Na tom su putu Dostojevski i Tolstoj. Posebno je zanimljiv Tolstojev „slučaj” – a tome će se Berdjajev vratiti i kasnije, godine 1918., u svom spisu *Dusi ruske revolucije* – jer on stoji kao svojevrsna suprotnost i Dostojevskom. Čitav ruski XIX vek obeležen je specifičnim duhovnim znacima – na jednoj je strani metafizička dijalektika Dostojevskog, a na drugoj Tolstojeva etička refleksija. I Tolstoj i Dostojevski tipični su ruski „intelektualci”, ali Dostojevski upravo svojom metafizičkom dijalektikom uspeva da nadiđe istoriju, dok Tolstoj zarobljen svojom etičkom refleksijom ostaje u ravni istorije. On odbacuje državu i Crkvu, iz njega progovaraju istovremeno i nihilizam i anarhija. Dostojevski pak oličava karakteristično dvojstvo svojstveno prirodi ruske inteligencije. U pomenutom spisu posvećenom „dusima ruske revolucije” Berdjajev će istorijsku granicu problema pomeriti nešto unazad – polazi od famozne „Gogoljeve tajne” za koju se obično kaže da ju je pisac *Mrtvih duša* odneo sa sobom u grob. Medutim, po Berdjajevljevom mišljenju, Gogoljeve slutnje uglavnom su jasne. Demoni će zavladati svetom i revolucija je, to dodaje sam Berdjajev, „finale gogoljevske epopeje”. Tu je i po tome je i Gogolj „prorok”. Tolstoj, prema Berdjajevu, nije prorok, on ništa nije predvideo, „on je sav uronjen u telesno-duševni život, u animalno”. On je bio redak među ruskim piscima koji nije ništa znao „o tajni Golgote” i ruski će narod ozdraviti onda kada bude prevladao bolest zvanu tolstojizam. Dostojevski je nešto sasvim drugo. „Ruska se revolucija dogodila po Dostojevskom” – izriče Berdjajev svoje proročko viđenje „poruke” misli i dela velikog pisca. Pored toga, ističe da je za Dostojevskog pitanje socijalizma ujedno i pitanje Boga.

Dakle, po Berdjajevljevom određenju, *ruska ideja* ključna je za razumevanje Rusije, pa i sveta novoga doba. Odakle ona potiče?

Ruski je narod veliki narod, on po mnogočemu nije običan, nego je od onih koji su „izabrani“, koji imaju veliko poslanje, posebnu misiju u svetu. Njegova je tajna, dakle, i u istoriji, ali i u jednoj drugoj ravni – u eshatološkoj ravni. Njegova ideja može biti konačno ostvarena tek u metafizičkoj ravni, u metafizičkom prostoru „kraja sveta“. „Rusija se umom ne može pojmiti“ – taj deo iz poznate i često navodene Tjutčevljeve pesme sam će Berdjajev, ne jednom, uzeti kao svoje polazište. Berdjajevu se prigovara da nije sasvim jasan u svom nastojanju da definiše *rusku ideju*. Zaista, filozof briljantnog uma i britkog stila nikada nije do kraja racionalizovao tu svoju ideju, što i sam priznaje. Stvar je u tome što se „činjenice“ koje pripadaju sferi metafizičkog i eshatološkom prostoru nikada i ne mogu jasno i do kraja racionalizovati. Svi su proroci taj nedostatak nadoknađivali slutnjom koja se proročki upravo oglašavala, pa tako postupa i „prorok ruske duhovne renesanse“ N. A. Berdjajev. Otkriti duhovni tip jednog naroda, posebno naroda kakav je ruski, nije jednostavan posao. Uvek se mora ići i dalje i dublje od onog što nam omogućuje metodologija, recimo Danilevskog. Dakle, ni ruski narod nije običan narod, ni ruska inteligencija nije nekakva sociološka kategorija. U pitanju su fenomeni koji, razume se, jednim krajem leže u istoriji, ali drugim u nekim drugim „prostorima“. Samo oni koji, svesno ili ne, zanemare Berdjajevljeve „metafizički“ ugao gledanja mogu reći da je ruski filozof „maglovit i nejasan“, *nelogičan*. Što se Berdjajeva tiče, on polazi od činjenice da je, primera radi, jevrejski narod trajao i do danas opstao uprkos svakoj istorijskoj logici, a to je – Berdjajev je tu jasan – slučaj, na svoj način, i s ruskim narodom.

Samo u svetlu ovih premisa valja čitati Berdjajevljevo tumačenje i osvetljavanje *ruske ideje*.

Berdjajev je, međutim, sasvim jasan kada *rusku ideju* posmatra istorijski. Još u svoje vreme kaluđer iz Pskova Filotej pisao je caru Ivanu Groznom da su „dva Rima pala, treći, Moskva, stoji, a četvrtoga neće ni biti“. U istoriji su se te reči – kaže Berdjajev – različito obistinile – umesto trećeg Rima dobili smo Treću interancionalu. U literaturi XIX veka te velike ideje biće literarno upečatljivo artikulirane, filozofski osmišljenje i religijski življene u krilu dela ruske inteligencije. Zapravo, idući za Berdjajevom, valjalo bi istaći da nije u pitanju samo deo inteligencije nego inteligencija u celosti – mesijanizam je dobijao različite oblike. Istorijski gledano, valja dobro uočiti ono što je za Berdjajeva znak u vremenu – ima međaša, *putokaza* – čuveni zbornik *Vjehi* nikako slučajno ne nosi takvo ime – koje treba čitati, a što se metodologije tog čitanja tiče, ona je, prema Berdjajevu, jasna – *sub specie aeternitatis*. Takav je znak ⚡ u ovoj prilici Berdjajev to ističe – raskol u ruskoj Crkvi, ili reforme Petra Velikog. Ti će znakovi u vreme revolucije dobiti potvrdu u stvarnosti: u revoluciji se eshatološki matifestuju u apokaliptici strave zla i ljudskog nevremena. Ruska inteligencija oduvek je bila maksimalistički nastrojena – kada se Čaadajev razočarao u Rusiju, dogodilo se ono što je kasnije osetio i Hercen koji se razočarao u Zapad. Hercen je hvalio cara Aleksandra II zbog reformi, a još je zanimljiviji K. Leončev koji je jednostavno predlagao caru da „uvede komunizam odozgo“.

U svom istorijskom pristupu kompleksu *ruske ideje* Berdjajev je takođe jasan kada je poredi sa drugim „idejama“. Germanska ideja izražava gemansku želju za gospodstvom, rimska izražava želju za uvođenjem carstva Božjeg silom i prinudom, čemu se priklanjaju i ateisti. *Ruska ideja* izraz je duha *sabornosti* koji je suprotnost kolektivizmu, ateističkom socijalizmu, ona se temelji na duhu ljubavi

koja nadilazi nacionalno, klasno, društveno uopšte. U jednoj prilici, upravo u knjizi sa istoimenim naslovom, Berdjajev tu *rusku ideju* definiše ovako: „Ruska ideja nije ideja kulture u procvatu, ni moćnog carstva, ruska je ideja eshatološka ideja carstva Božjeg.”

Po sebi se razume, tako shvaćena ideja nije mogla biti privlačna onim društvenim snagama za koje su ideje „poluga” kojom se svet može preokrenuti.

Često se kaže da se u formiranju Berdjajevljeve koncepcije o ruskoj ideji može razlikovati nekoliko perioda. Tih perioda doista ima, ali je mnogo bitnije nešto drugo. Iako je, naime, dosta drugačije postavljao problem, tokom decenija nudio dosta drugačijih primera, filozof je — to je mnogo važnije od formalnog razlikovanja perioda — ostao u suštini vezan za svoj, celoviti koncept *ruske ideje*. Setimo se samo navodenog spisa *Dusi ruske revolucije*. Taj nesumnjivo najlepší esej, filozofski esej u čitavoj ruskoj literaturi, pa i šire, nastao je 1918. godine, u prvoj godini revolucije. Izložene ideje stoje u znaku „apokalipse”, obojene su stravom vremena kada je ljudska ličnost bila malo vredna. U tom znaku, uostalom, Berdjajev, nešto kasnije, piše i svoju knjigu o Dostojevskom. Mnogo kasnije, kao posledica dubljega promišljanja, Berdjajev u nečem menja samo „ugao gledanja”, ali u celini koncepcije ne menja mnogo. U pomenutoj knjizi o Dostojevskom Berdjajev, na primer, kaže da nije ostalo ništa: Dostojevski će biti ono jedino „sa čime će se ruski narod pojaviti na strašnom sudu naroda”. Tu pesimističku viziju Berdjajev ne sledi uvek, štaviše, to je kod „proroka ruske duhovne renesanse” nešto retko. Knjiga pak *Ruska ideja*, završena godine 1946., ima mnogo mirniji ton, pesimistička nota je prigušena, ili sasvim odsutna. Velikih promena u njegovim koncepcijama uglavnom nema.⁴

* * *

Knjiga *Ruska ideja* jedno je od poslednjih dela koje je prorok i mislilac Nikolaj Berdjajev ostavio iza sebe. Ona je nastala u Parizu, u godinama izgnanstva, a plod je višegodišnjega promišljanja teme koja nije opsedala samo ovog mislioca. Pažljivijem čitaocu i znalcu Berdjajevljevog dela u celini neće promaći — a to se često zaboravlja — činjenica da je to delo svojevrsni *rezime* ne samo višegodišnjeg bavljenja temom nego i višegodišnjeg življenja u znaku te teme. On je završena, konačno uobličena — i to se zaboravlja kada se čisto akademski i pojednostavljeno filološki gleda na knjigu — zahvaljujući iskustvu koje su misliocu ponudile ruske revolucije. U noj je takode prisutan, ali ne više i dominantan, profetski ton; ovde je „glas” proroka mirniji, naučna akribija sve jasnija.

O svemu tome dosta govore i neke posve formalne karakteristike toga dela.

Ruska ideja u određenom je smislu istorija ruske filozofije, istorije ruske misli. Ima u tom delu određenog sistema periodizacije, prisutan je, doduše, ne sasvim dosledno sleden, istorijski pristup, ali po suštini koncepcije ona nije nikakva istorija filozofije u uobičajenom smislu reči. Njoj manjka istoriografska potpunost, zatim niz relevantnih „detalja” koji su u istoriji filozofije obavezni, ali Berdjajev i nije imao nameru da piše istoriju filozofije. On jasno u podnaslovu dela kaže

⁴ Problem tog „odricanja” od vlastitih dela u Berdjajevljevom slučaju nije komplikovan. Naime, sam filozof upotrebljava taj izraz, no on zapravo samo delomice menja svoje knjige, amplifikuje neke ideje. Drugačije stoje stvari s čisto političkim stavovima — o svojim mučninama nakon poslednjeg rata on govori u svom autobiografskom spisu koji smo pomenjali.

da je to razmatranje osnovnih problema „ruske misli krajem XIX i početkom XX veka“. Kaže se katkad da je *Ruska ideja* istorija ideja na ruskome duhovnom prostoru, ali se tu sreće jedna teškoća. Naime, u Berdjajevljevom spisu razmatra se samo jedna ideja — *ruska ideja*. Ne može se, međutim, sporiti da delo nije i svojevrsna istorija te ideje. *Ruska je ideja* — i to je po našem sudu najbolje kazati tako — istorijsko-filozofska studija o sudbini, o avanturi ruske inteligencije, od vremena njenog nastanka do njene ostvarene, istorijske uloge u periodu poslednje ruske revolucije. To je — a sam Berdjajev nameće takvo viđenje svog dela — istorija inteligencije sve do poslednjeg čina njene drame u toku revolucije. I zaista, inteligencija je jedini i pravi „junak“ tog dela. U delu imamo i istoriju inteligencije, i tumačenje antinomičnosti ruske inteligencije, i inteligencije uopšte. Posebno je istaknuta uloga ruske inteligencije, s osvrtom na ono što se naziva „istorijski greh inteligencije“.⁵

Međutim, pored ovih formalnih karakteristika, postoji mnogo toga što je važnije pomenuti uz knjigu *Ruska ideja*.

Ruska ideja neposredno je vezana za jedno prethodno delo Nikolaja Berdjajeva, za čuveni spis *Izvori i smisao ruskog komunizma*, koji se pojavio na Zapadu 1937. godine. Neki kažu — po našem mišljenju, nimalo ne greše — da je *Ruska ideja* nastavak dela napisanog uoči rata — objavljenog u vreme moskovskih procesa, na vrhuncu perioda koji se označava kao Staljinov „termidor“. U telu iz 1937. Berdjajev se takode bavi istim problemom. Ruska inteligencija i u tom je delu glavni „junak“. ona je čekala, podsticala, nosila revoluciju u kojoj je našla svoj tragični udes. U delu koje, dakle, prethodi *Ruskoj ideji* samo su drugačije raspoređeni neki akcenti. Berdjajev polazi od problema „geneze“ ruskog komunizma, nalazi njegove „izvore i sastavne delove“, osvetljava nastanak lenjinizma, i magistralno izvodi zaključak — reč „zaključak“ on sam ističe — o nastanku onoga što se i danas, ali i u ono vreme, nazivalo *staljinizam*.

Prema tome, da bi se ideje izložene u delu *Ruska ideja* bolje razumele, valja makar ukratko podsetiti na ključne ideje izrečene u delu *Izvori i smisao ruskog komunizma*. Ideje, izložene u tom delu, eksplicitne su, nekda u toj eksplicitnosti čak ogrubljene, ali preciznost u izlaganju deluje magično i, što je još važnije, danas i aktuelno.

U istoriji Rusije — od toga Berdjajev polazi i ovde — bila su dva *udara*. Prvi je u *raskolu* koji je pokolebao snagu ideje o Trećem Rimu, a drugi reforma Petra Velikog. Proročki inspirisan, podstaknut dahom i duhom revolucionarnog vremena, Berdjajev izvodi zaključke koji samo na prvi pogled mogu nekom delovati kao paradoksi. Uostalom on se ne brani od prigovora zbog paradoksalnosti — istorija je trajanje paradoksa. Umesto šire analize, kakvu nam na primer pruža knjiga *Ruska ideja*, u pomenutom delu imamo te paradokse. „Petrovi postupci“ — tako Berdjajev počinje jedno razmatranje — „posve su boljševički.“ Borba između Istoka i Zapada nije samo borba ideja, samo preokupacija inteligencije, ona se odvija i u duši naroda, ona se urezuje u svest ljudi i delatno se ukorenjuje u istoriju. Otuda je, prema Berdjajevu, „ruski komunizam istočni komunizam“. u

⁵ Pojam *inteligencija* označava specifični ruski fenomen i kao takav neprevodiv je na bilo koji drugi jezik. O tome Berdjajev i sam govori. U francuskim rečnicima sreće se taj pojam napisan *intelligentsia*, s naznakom da je ruskog porekla. Tako se postupalo još od XIX veka, a tako se i danas postupa sa rečima kao što su *zek*, *goulag* i još nekim. Još u svojim ranijim delima Berdjajev je i sam ukazivao na ovu razliku koja nije samo posve formalne prirode.

čemu je lako raspoznati ideje izrečene još na početku veka, još u vreme kada je u krilu ruske inteligencije došlo do istorijske „deobe”, još u vreme kada se Berdjajev odvajao od ruskih marksista i zaputio putem *bogoiskateljstva*. Suprotnosti su se posebno zaoštrile u XIX veku kada se na jednoj strani našao narod, zajedno s delom inteligencije, koji traži pravdu, a na drugoj monarhija koja je bila „dotrajala”. I u ovom delu kao i u mnogim ranijim, a tako će biti i u *Ruskoj ideji*, Berdjajev se vraća problemu fenomena inteligencije, posebno ruske inteligencije koja je specifični, u istoriji drugih naroda manje poznat, pokretač najdubljih revolucionarnih potresa, ali i mena koje nakon revolucije dovode do nečega drugog. Ruski intelektualac nije intelektualac zapadnoga tipa, on nije ono, primera radi, što Francuzi razumeju kada upotrebe svoju staru reč *clerc*, on nema „tla pod nogama”, ne prosuđuje kritički, nego sudove — tuđe ideje — prima kao što se prima poruka u stanju *otkrovenja*. Taj ruski intelektualni *maksimalizam* — kaže Berdjajev, i to mnogo puta ponavlja — traje vekovima, on se zapaža od vremena kada se, istorijski gledano, inteligencija uopšte pojavila, a u XIX veku, od Nječajeva i Tkačeva, preko Bakunjina do najradikalnijeg dela među intelektualcima on dobija posebnu snagu. Nije čudno — to je tipično Berdjajevljevo svođenje zaključaka — što je taj *maksimalizam* rezultirao u, recimo, Staljinu i staljinizmu.

Odredivši tako prirodu ruske inteligencije, Berdjajev izvodi i druge zaključke koji su danas — možda posebno danas — veoma zanimljivi. Iz te prirode sledi „rusifikacija i orijentalizacija marksizma” reći će on u jednoj prilici, da bi u drugoj — u delu *Izvori i smisao ruskog komunizma* — takav zaključak čak i preko mere uopštio. Na primer on kaže da je „čitava istorija ruske inteligencije bila priprema za komunizam”. U vreme kada su izricane ove formulacije — to je bila godina 1937. — Berdjajev i nije imao na umu teorijski komunizam ili socijalizam, nego staljinističku praksu totalitarnog sistema vladavine. Ona je po njemu istorijski rezultat onog *maksimalizma* koji je bitna karakteristika ruske inteligencije.

Pomenut ćemo samo još neke ideje, naročito one koje se uklapaju u sistem ideja izložen u poslednjem obimnijem spisu Nikolaja Berdjajeva.

Iako katkad uopštava, iako analize svodi na zaključke koji ne deluju uvek uverljivo, Berdjajev je sasvim jasno, i ranije, a posebno u periodu o kojem govorimo, razlikovao fenomene koji su važni u novijoj istoriji njegove zemlje. On je, nesumnjivo, ideološki protivnik boljševizma — to je on odlučno kazao one noći samom šefu najmoćnije političke policije, „čeličnom Feliksu”, pri čemu je Djeržinski pažljivo slušao sve to što je bilo, kako Berdjajev kaže, čitavo predavanje — ali on precizno pravi razliku između lenjinizma i staljinizma, između Lenjina i Staljina. Nije reč o tome da je on u nečem blaži prema Lenjinu, već o tome da se fenomeni moraju meriti po onome što je njihov istoriski „učinak”. Uostalom, to je i bila tačka razlaza sa određenim delovima ruske političke emigracije, no o tome u ovoj prilici neće biti reči. „Lenjinizam, naravno, nije fašizam” — kaže Berdjajev — „ali već staljinizam uveliko sliči na fašizam.” On je precizniji čak i od mnogih današnjih istoričara kada određuje prirodu, istorijsku prirodu, Staljinove ličnosti. Njegove reči o velikom dikatatoru sasvim su jasne: „Staljin je državnik istočnog, azijskog tipa.” Očevidno je da suma Berdjajevljevih zaključaka, posebno kada ih uopšti, kad ih svede pa u ponečjem i uprosti, upućuje na teze koje je zastupao još na početku veka. Naime, svaki ideološki monizam, svaka teorija svedena na nivo „upotrebljivosti”, završava sasvim konkretno u vodama političkoga totalitarizma. Što se tog totalitarizma tiče, tu je veliki filozof

bio do kraja beskompromisan: čovek gubi bitku ako podlegne „iskušenju vlasti”. Što se pak nekih sasvim konkretnih problema tiče, nekih mena u sistemu, promena u svetu i u odnosima među ljudima, tu je Berdjajev bio pragmatičniji. U vreme odmah nakon poslednjeg rata, u vreme mučnih dana starosti i izgnanstva koje je ipak bilo doživotno, on je u nečem „menjao” svoja gledišta, ali ni o tome u ovoj prilici neće biti reči. U suštini, delo *Ruska ideja* i delo nastalo nešto ranije, *Izvori i smisao ruskog komunizma* – a to su mnogi zapazili – čine misaonu celinu.

Da bi se izbegli nesporazumi upravo o „promeni ubedenja” kod Berdjajeva, a o tome se mnogo govori, valja podsetiti na neka njegova zapažanja zabeležena upravo poslednjih godina. U tom su smislu dragocena zapažanja koja nam nudi „autobiografski” spis *Samopoznanje*.

Poslednjih godina, u emigraciji u Parizu, Nikolaj Berdjajev govori i piše sasvim mirnom tonom, glas proroka nije snažan kao nekada, iako ga je jedna generacija već smatrala pravim prorokom. Tih godina on zaista pokušava da „svede račune”, kako sam kaže u svom pomenutom delu. „Ja sam činio duhovni napor da se postavim iznad zaraćenih strana, da sebe očistim od strasti i da sagledam ne samo laž nego i istinu komunizma.” Karakteristično je da u tom „svodenju računa” u periodu nakon rata Berdjajev govori i u svoje ime, i sasvim određeno – to se jasno vidi iz njegove knjige – i u ime čitave ruske inteligencije. „Ja sam sledbenik socijalizma” – kaže Berdjajev i kao da to poručuje inteligenciji u emigraciji – „ali moj je socijalizam personalistički, a ne autoritarni, moj socijalizam ne dopušta postojanje primata društva u odnosu na ličnost, on polazi od duhovne vrednosti svakog čoveka jer, čovek je slobodan duh, ličnost, lik Božji. Ja sam protiv kolektivismu jer ne dozvoljavam eksteriorizaciju lične savesti i njeno prenošenje na kolektiv. Idol kolektiva isto je tako odvratan kao i idol države, nacije, rase, klase, s kojim je on vezan.” Reči koje smo naveli nedvosmisleno potvrđuju Berdjajevljev stav prema ruskoj inteligenciji – ona je, ne jednom i u ranijoj i u novoj istoriji, rušila jedne idole da bi stvorila nove, često samo po spoljašnjem izgledu drugačije. *Ruska ideja* dakle, u biti eshatološka, mora u istoriji biti nešto iznad zaraćenih strana i stranaka, trebalo bi da ona bude stvarna ideja vodilja kroz istoriju koja „do u beskraj traje kao tragikomedija”.

Rešenje je problema – ako se u ovakvim slučajevima uopšte može upotrebiti takva reč – u eshatološkoj ravni. Inteligencija teži tome, ali se, okrenuvši se istoriji, često zaustavlja. Njeno je biće protivurečno. Uostalom, i sam Berdjajev bio je „intelektualac” u takvom, ruskom smislu reči. U jednoj prilici, s iskrenošću koja je zaista zadivljujuća, on ovako karakteriše sebe: „Kod mene je oduvek postojala velika prijemčivost prema svim smerovima i sistemima misli, posebno prema totalitarnim, oduvek sam bio sposoban da se uživim u njih. Ja sam najdublje mogao da se uživim u tolstojevstvo, budizma, kantijanstvo, marksizam, ničeanstvo, štirnerijanstvo, tomizam, nemačku mistiku, religijsku ortodoksiju, egzistencijalnu filozofiju, ali ni sa čim nisam mogao da se poistovetim – ostajao sam ono što jesam.” Ta crta duhovnog anarhizma, ono što on sjajno analizira kod predstavnika ruske i evropske inteligencije, ono iz čega on izvodi kobni *maksimalizam*, bila je na neki način svojstvena i njemu – Nikolaju Berdjajevu. Kada je Berdjajev u Parizu blisko drugovao sa francuskim personalistima, Gabriel Marsel prigovarao mu je da je „anarhista”, što je dovelo do zahlađenja u njihovim odnosima. Međutim, on je snagom spekulacije uspevao da se – barem u ključnim momentima – svega toga oslobodi. Uostalom, on u jednoj prilici pri-

znaje: „U dubini duše ja sam Rus, ali spolja gledano u meni ima nečeg francuskog.”

No, što se *ruske ideje* tiče, on je nju nosio u sebi, živeo je s njom, onakvom kakvom ju je određivao u svom delu.

Tu istinu, svoju istinu, življenu istinu, kako će ne jednom i sam reći, on sledi u svom delu. Kada je ponavlja – a sličnih ponavljanja u njegovom delu ima dosta – Berdjajev dodaje da „ideje” stvara inteligencija, a ne narod, pa se, dakle, „ozdravljenje” mora očekivati tu – u krilu inteligencije same. U jednom zapisu koji stoji u knjizi *Samopoznanje*, pisanom 1947., nepunih godinu dana pre smrti, srećemo misao snažene refleksivnosti iskazanu sugestivnim ispovednim tonom: „Ja sam okrenut vekovima koji dolaze kada će se okončati elementarni i neumitni socijalni procesi. Naći sebe, uvek i iznova, to je osnovna protivurečnost moga života. Ja sam aktivan, spreman za idejne borbe, ali u isto vreme ja tugujem, patim, čežnem za drugim svetom, za sasvim drugim svetom.”

Berdjajevljeva knjiga *Ruska ideja* jeste po nečem istorijsko-filozofska studija, ali ona je po svojoj suštini vizija, viđenje problema, ne iz ugla spekulacije u akademskom smislu reči, nego iz ugla koji on određuje – *sub specie aeternitatis*. Ono nam nudi viđenje problema ruske inteligencije, s posebnim naglaskom, specifičnim profetskim i vizionarskim naglaskom na problemu istorijske „avanture” ruske inteligencije. Ta dvostruka priroda ruskog intelektualca, antinomičnost inteligencije kao društvenog bića, teško da bi se mogla eksplicitnije izreći – a o tome govore i reči koje smo upravo naveli. Naravno, mislilac i prorok o kojem je ovde reč i sam je bio neka vrsta onoga što on pokušava da kaže kada se koristi francuskom reči *clerc*. Ruski intelektualac, a Berdjajev će uvek dodati posebno ruski intelektualac, jeste čovek koji pripada specifičnoj sekti, zajednici u svetu koja po nečem podseća na zajednice „monaškog tipa”, kako sam često kaže i u ovoj i u svojoj prethodnoj knjizi.